

втрачають функцію мірила винагороди за соціальний внесок, до того ж дедалі більшою мірою стають для неї недоступними. Зник дефіцит, усе з'явилося на прилавках, і запанував глибокий конфлікт між споживчими орієнтаціями і джерелами надходження грошей, що сходять нанівець.

Гроші як універсальне соціальне благо в капіталістичному суспільстві, що долучилися до системи пострадянських цінностей, були прийняті всіма, оскільки патерналістської системи соціального захисту, що функціонувала за радянської влади, реально вже не існувало. Але за умов нееквівалентного соціального обміну гроші стають негативною цінністю. А негативна цінність не може виконувати консолідаційну функцію в суспільстві. Гроші як цінність перехідного періоду стали тим самим, чим комуністичні ідеологічні цінності були за часів «застою». Здатність прийняти негативну цінність як таку, що інтегрує і надихає життєву орієнтацію, саме й вирізняє сьгодні учасників фінансово-політичних кланів, визначаючи здатність їх до консолідації й скоординованої діяльності. При цьому більшість населення такий ціннісний вибір сприймає вимушено й інтегрується переважно навколо цінностей соціального мікросередовища. Власне, ідеологічний ціннісний конфлікт номенклатури і пересічних громадян СРСР нині трансформувався в аналогічний ціннісний конфлікт фінансово-політичних кланів і більшості незадоволених громадян пострадянських держав. У період «застою» пересічні громадяни назагал негативно сприймали ідеологічні цінності, що їх насаджувала кланова партійна верхівка, для якої ці цінності були своєрідними «грошима», бо давали змогу маніпулювати суспільством (і зокрема економікою), забезпечуючи партійному клану цілком відчутну вигоду. Населення сприймало ці цінності як негативну цінність, на яку слід зважати як на суспільну доміную, але жодною мірою не як на власний життєвий вибір. Те саме відбувається зараз із грошима, що асоціюються у масовій свідомості з необхідним за умов сьогодення і неминучим «джерелом зла» і джерелом добробуту в суспільстві, де «зло тріумфує», а його носії своєкорисливо управляють суспільством.

Пострадянська трансформація масових уявлень щодо норм соціальної поведінки

Навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація обійдеться без серйозних наслідків для нормативної системи, зокрема й норм моралі. Це впливало з соціологічної теорії аномії, розробленої Е.Дюркгеймом і Р.Мертоном¹³: будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язана із соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномійні реакції в суспільстві. Однак показник поширеності аномійної деморалізованості вже в перший рік незалежного існування України перевершив усі найпесимістичніші очікування. Як свідчили репрезентативні для дорослого населення України опитування, понад 80% населення зазнавали стану аномійної деморалізованості¹⁴. З тієї теорії випливає

також, що стан загальної аномії не може тривати невизначено довго, і на зміну соціальній дезорієнтації приходять нормативні та ненормативні реакції на аномію. Такого роду реакції спостерігалися вже на першому етапі пострадянських трансформацій у дослідженнях, проведених із застосуванням шкал соціального цинізму й авторитаризму, і надалі показник поширеності аномійної деморалізованості та нормативних реакцій на неї, пов'язаних із пошуком надійної нормативної опори за ситуації безнормності та беззаконня, суттєво не змінився. Про це свідчать дані моніторингових опитувань Інституту соціології, проведених у 1992-му і 2006 р. (див. табл. 15.6).

Таблиця 15.6. Індекси аномії, авторитаризму і соціального цинізму в опитуваннях населення України 1992-го і 2006 р.

Показники	Дані опитування 1992 р., N=1752		Дані опитування 2006 р., N=1810	
	індекс	стандартне відхилення	індекс	стандартне відхилення
Індекс аномії (сума балів за шкалою 0-18)	13,6	3,82	12,8*	3,57
Індекс соціального цинізму (сума балів за шкалою 0-14)	8,81*	3,88	9,72*	3,17

* Відмінності між даними в рядку статистично значимі на рівні 1%.

Примітка. Класичні методики вимірювання рівня аномії, авторитаризму та соціального цинізму адаптовані й апробовані у дослідженнях Н.Паніної.

За роки незалежності помітно підвищився рівень соціального цинізму як ненормативної реакції на аномію. Це свідчить насамперед про те, що аномійна деморалізація призводить до послідовної руйнації моральних засад регуляції соціальної поведінки. З одного боку, це своєрідна захисна реакція для суспільства, якому за умов тривалої соціально-економічної кризи загрожують системні нормативні реакції, пов'язані з реставрацією тоталітарної системи або з пошуком авторитарного лідера, здатного відновити соціальний порядок «залізною рукою». Значне поширення соціального цинізму в цьому сенсі можна розглядати як антиреставраційну і, в чомусь, антиавторитарну тенденцію. Заперечення традиційних моральних підвалин, властиве циніку, якоюсь мірою захищає його від політичного месіанства й наївної віри в прості рецепти відновлення соціального порядку. Однак цинічна соціальна позиція, захищаючи людину від сліпого фанатизму, зрештою перетворює її на ізольованого індивіда, який втрачає здатність до колективного опору тим соціальним силам, що грубо нехтують його власними правами й інтересами.

Головним наслідком поширення в суспільстві соціального цинізму є руйнація засад соціальної довіри, поваги й відповідальності за свої вчинки перед іншими людьми. Власне, це означає руйнування соціального капіталу, що є вирішальним чинником зростання суспільного добробуту і перспективи сталого розвитку соціуму¹⁵. Та й про який соціальний капітал можна говорити в державі, більшість громадян якої схильні відверто погоджуватися із судженнями, що характеризують більшість людей як безчесних, непорядних і таких, що не заслуговують на довіру. Саме такі судження використовують під час конструювання методики вимірювання рівня соціального цинізму. У табл. 15.7 подано питому вагу громадян України, готових погодитися зі справедливістю такого штибу суджень, пов'язаних з оцінкою моральних якостей більшості людей.

Таблиця 15.7. Частка громадян України, які погоджуються із судженнями, використаними в методиці вимірювання соціального цинізму в опитуваннях 1992-го і 2006 р.

Судження	1992 р.	2006 р.
Більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим	60,3	64,1
Гадаю, більшість людей готові на нечесний учинок заради вигоди	58,8	67,3**
Я вважаю, що більшість людей здатна збрехати, щоб просунутися по службі	60,6	76,9
Думаю, майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей	60,3	64,1*

Різниця даних за рядком статистично значима: * – на рівні 5%; ** – 1%.

Неважко помітити, що для більшості дорослого населення України характерною є позиція недовіри до людей, підозри в нечесності й здатності брехати заради вигоди. І тут не так важливо, що судження ці переважно є не самозвітом, а характеристикою більшості навколишніх. Оцінка більшістю більшостей, по суті, означає суспільну самооцінку. І ця самооцінка є свідченням формування в Україні феномена «аморальної більшості». Причому за останні роки ця більшість вочевидь зміцніла і вже близька до того, щоб стати «кваліфікованою більшістю», здатною здійснити «моральну революцію», створивши суспільний устрій, в якому чесність і порядність вже не сприйматимуться як моральні орієнтири соціальної поведінки. Залишилося тільки «дочекатися» появи відверто цинічного харизматичного лідера, здатного конвертувати масову зневагу до моральних норм у новий соціальний порядок, конституйований на запереченні загальнолюдської моралі. Сумних прикладів такого штибу «революцій», ґрунтованих на принципах «нової моралі» (класової, національної, етатистської тощо) в минулому столітті було більш ніж достатньо, щоб з усією серйозністю ставитися до проявів відвертого

цинізму, який останніми роками виявляють численні політичні лідери України. І хоча серед них поки не помічено яскравих харизматиків, здатних особисту зневагу до загальнолюдської моралі вправно інтегрувати з очікуваннями «аморальної більшості», загроза появи доморослого «фюрера» залишається цілком реальною, доки в суспільстві зберігатиметься атмосфера взаємної недовіри, підозри в облудності й здатності заради вигоди піти на нечесний учинок.

Власне, одну «моральну революцію» ми вже пережили, коли разом із Радянським Союзом поховали і властиву йому «подвійну мораль». Про подвійну мораль радянського суспільства багато говорили в роки, коли відбувалася руйнація соціальних підвалин «розвиненого соціалізму», і більшість людей із надією очікувало змін, пов'язаних із відмовою від тоталітарних принципів організації політичного, економічного і духовного життя. Напередодні перебудови конфлікт між більшістю населення (для якої елементарні норми загальнолюдської моралі — чесна праця, порядність, відповідальність за себе і своїх близьких тощо — були доволі близькими й зрозумілими як правила повсякденного життя) і правлячою верхівкою (що нав'язувала «класову мораль» у політиці, управлінні економікою і культурою) набув у суспільстві такого розмаху, що будь-яка «непублічна похвала» на адресу радянської влади розглядалася «мікросередовищною думкою» як не менш виражена соціальна аномалія, ніж привселюдна критика її. Здавалося, непримиренний конфлікт двох моральних систем мав завершитися перемогою однієї з них. А позаяк «класова мораль» не могла існувати без панівної комуністичної ідеології, то природним результатом пострадянських перетворень мало стати розширення сфер дії й посилення регулятивної ролі норм загальнолюдської моралі. Проте «мертві хапають живих», і агонія офіційної складової подвійної моралі спричинилася до настільки бурхливих соціальних змін, що разом не устояли і норми повсякденного життя. Про це переконливо свідчить порівняльний аналіз даних, отриманих під час репрезентативних для дорослого населення опитувань 1982-го і 2002 р. (табл. 15.8).

Запитання, сформульовані соціологами ІСД АН СРСР для анкети всесоюзного опитування «Спосіб життя радянської людини», стосувалися низки моральних норм, що регулюють соціальну поведінку і взаємини людей у повсякденному житті. Отримані в той час результати, що відображали усталені уявлення більшості «пересічних радянських людей» про власний (як більшості) високий моральний рівень, сприймалися як цілком природний стан суспільної моралі. Той факт, що більшість у 1982 р. виявилася ініціативною, чуйною, небайдужою, зайнятою не тільки собою, оцінювалася в контексті збереження тієї загальнолюдської складової «подвійної моралі», без якої суспільство просто не могло б стабільно функціонувати. Тоді важко було уявити собі інше суспільство, в якому більшість людей вважатиме, що успіху і благополуччя в житті

не можна досягти чесною працею. Радше видавалося дивним, що майже третина респондентів у чесну працю як шлях до успіху і благополуччя не вірили.

Таблиця 15.8. Розподіл відповідей респондентів (які брали участь у загально-українських опитуваннях 1982 і 2002 рр.) на запитання щодо міри поширеності деяких соціально-моральних якостей серед людей, які їх оточують, у % до числа тих, хто відповів

Як Ви вважаєте, чи багато хто серед людей, яких Ви зустрічаєте у своєму житті...	Майже всі	Більшість	Меншість	Дуже мало
виявляють ініціативу в роботі, в житті суспільства				
1982 р.	10,2	61,4	22,3	6,3
2002 р.	6,4	30,1	36,8	26,7
чуйні, завжди готові прийти на допомогу				
1982 р.	17,7	65,3	13,9	3,2
2002 р.	6,0	29,9	35,2	28,8
не пройдуть повз порушення громадського порядку				
1982 р.	9,3	51,5	29,5	9,7
2002 р.	3,6	16,3	40,3	39,8
засуджують хабарі, підношення				
1982 р.	23,7	47,7	15,2	13,4
2002 р.	15,4	33,1	30,1	21,4
зайняті лише собою, особистим добробутом				
1982 р.	2,8	17,2	43,7	36,3
2002 р.	20,0	45,0	20,4	14,6
цікавляться переважно придбанням речей				
1982 р.	8,3	32,6	37,5	21,6
2002 р.	15,3	45,1	25,1	14,4
вважають, що успіху, благополуччя в житті можна домогтися чесною працею				
1982 р.	30,7	56,2	9,3	3,9
2002 р.	7,2	25,1	36,5	31,2

Виходячи з даних, наведених у табл. 15.8, за останні двадцять років оксамитова «моральна революція» в пострадянському суспільстві здійснилася. Про неї, на відміну від Жовтневої, більшовики не говорили, але всім своїм історичним досвідом посприяли формуванню феномена «аморальної більшості» у період пострадянської трансформації. По-перше, вони виростили цинічну і безпринципну політичну еліту, що скористалася плодами перебудови і капіталістичної трансформації для нестримного й аморального перерозподілу державної власності на свою користь. По-друге, вони привчили більшість людей до думки, що сфера застосування моральних норм – це винятково повсякденне життя, тоді як у політиці, управлінні економікою і культурою мораль підміняється тотальним контролем за інакодумством. І коли політика і «велика економіка» почали безцеремонно вторгатися в повсякденне життя людей, руйнуючи усталені традиції «мікропорядності», масові моральні реакції виявилися настільки масштабними, що сьогодні не більш як третина населення України вважає, що більшість людей здатна виявляти чуйність, чесним шляхом досягати благополуччя, засуджувати хабарі і думати ще про щось, крім власного добробуту.

Отже, чим може обернутися для України феномен «аморальної більшості»? Відповідь на це запитання багато в чому залежить від того, як довго сама більшість планує жити за тих умов, у яких вона перебуває впродовж останнього десятиліття. Сподіватися на мудру владу, яка рішуче покладе край економічній і політичній нестабільності, щонайменше, наївно. І не тому, що народні обранці не хочуть поліпшити ситуацію в суспільстві. Вони самі є обранцями більшості, котра, на власну думку, не дотримується елементарних норм моралі, зокрема й коли обирає правителів. У результаті аморальна більшість обирає аморальні форми правління і відповідних владних суб'єктів. Влада, здатна керуватися не лишень вузькокорисливим інтересом, цілком може бути обрана й у нашій країні, але тільки не тією більшістю, котра нікому не довіряє і не бачить можливості досягти успіху в житті чесною працею. Перспектива появи нової більшості виглядає не надто обнадійливою, якщо врахувати, що уявлення про аморальну більшість рівною мірою поширені в усіх вікових групах, і молодь не менш категорична у своїх судженнях, ніж бували ветерани. Навіть від рівня освіти і роду занять не залежать оцінки морального образу більшості. А це означає, що надія на нове і освіченіше покоління в цьому разі є ефемерною.

Важко сподіватися й на те, що стан тотальної аномії, спровокований пострадянською трансформацією, виявиться недовговічним феноменом. Якщо за останнє десятиліття нічого не змінилося, цілком можливо очікувати на масову аномійну деморалізацію й у вельми віддаленому майбутньому. Можливо, українське суспільство надасть світові приклад того, як можна невизначено довго зберігати відносну соціально-політичну стабільність у країні, де більшість населення деморалізована

і «аморалізована», і посоромить думку теоретиків, які стверджують, що «нормативного вибуху», пов'язаного із соціальними потрясіннями й авторитарним правлінням, не уникнути. Але в цьому разі обов'язковим є тривалий конфлікт між потребою людей в авторитетному інституті суспільної моралі й відвертою зневагою до нього з боку «аморальної більшості».

Чи є підстави сподіватися, що розв'язання цього конфлікту посприє зміцненню моральних підвалин, що похитнулися? Гадаю, що надії ці можуть бути пов'язані зі збереженням масових уявлень про цінність професіоналізму. Принаймні близько двох третин громадян України вважають, що більшість людей, яких вони постійно зустрічають у своєму житті, цінують високий професіоналізм. Суспільство, що зберігає професійні цінності, цілком життєздатне. У ньому можуть знайти адекватні соціальні позиції ті люди, чий професіоналізм необхідний для подолання кризових явищ періоду соціальних трансформацій. А відтак, перспектива суспільства пов'язана насамперед із підготовкою «критичної маси» сучасних професіоналів у різних сферах громадського життя, і передусім у сфері управління економікою та політичною системою.

І досі, після 20 років соціальних змін, зовнішній пласт відносин є дуже болісним для багатьох людей, вихованих у системі цінностей соціального обов'язку. Звідси й більшість незадоволених своїм становищем у суспільстві. Громадяни України досі виявляють велику незадоволеність тим, що вони отримують від суспільства в плані соціального визнання, і тим, що вони самі могли б дати суспільству. Але потяг до того, щоб діяльність приносила не скороминущий дохід, а стале соціальне визнання, зберігається. За даними наших досліджень, дві третини людей відмічають, що їм бракує визнання суспільством їхнього реального внеску. Чому нині настільки високою є невдоволеність людей своєю соціальною значущістю? Річ у тім, що зруйнувалася система морального стимулювання. За радянської влади, хоч би якою потворно-викривленою ця система була, вона існувала: система масового вручення грамот, значків, різноманітні заохочення, висування на громадські посади — за активне служіння суспільству (не завжди це збігалось із результатами праці, частіше заохочували тих, хто віддано служив, проте система заохочень існувала і для так званих чесних трударів).

Утім, зараз вона збереглася лише на найвищому рівні. Усілякого штибу «прометеї», якими нагороджують себе олігархи, політики, попзірки, засвідчують, що еліта займається самонагородженням за вкрай незадовільні результати своєї діяльності. Не лише матеріально, а й морально стимулюючи себе, оскільки натовкти черево вже недостатньо, треба, щоб тебе ще вважали кращим... Однак у захопленні таким активним самовихвалюванням, «фортунами», «прометеями» еліта забула, що ця система моральних заохочень передусім потрібна не для них, а для загалу. Нині «лауреати» перебувають в замилюванні від рецидивів сталін-

ської системи (зі Сталінськими преміями, званнями Народного артиста, Заслуженого діяча науки тощо). Мені здається, що більшість нагороджуваних має відчувати сором — адже масове вшанування можновладців саме в тих сферах, де трапляються провали, є більш ніж недоречним.

Інша річ, що неодмінно відзначати слід реальні соціальні внески людей, і не тільки в матеріальному вираженні. Але система моральних винагород мусить працювати в усіх верствах суспільства. Люди, можливо, і працювали б на суспільство, однак фанатичне служіння без жодного шансу на прижиттєве визнання притаманне лише одинакам, до того ж не завжди соціально адекватним.

А більшості людей необхідна система чітких критеріїв: що вони можуть отримати в цьому суспільстві, якщо робитимуть для нього більше, ніж, скажімо, винятково для себе. Тому більшість громадян України зазначають, що сьогодні для них настільки невизначене і незрозуміле, що не знаєш, на що орієнтуватися в соціумі. Відсутність системи моральних стимулів і соціальних норм призводить до остаточної деморалізованості.

Вручення «прометеїв» насправді слід було б розпочинати з мікро-регіональних рівнів. Як у США, коли в кожному містечку відбувається свій конкурс на кращого захисника довкілля, кращу домогосподарку, красуню тощо. І таке нагородження потенційних сусідів, людей, які належать до однієї верстви із пересічним громадянином, було б куди доречнішим, ніж елітарне взаємостимулювання.

Відповідно до відомої теорії Абрахама Маслоу, кожен новий рівень, що стимулює діяльність, «увімкнеться» лише тоді, коли буде задоволено попередній. У нашому суспільстві однією з причин того, що люди ніяк не можуть налагодити добровільні взаємокорисні соціальні зв'язки, що принципово відрізняються від непотистських мереж, є якраз той факт, що для надто великої кількості людей саме проблему фізичного виживання ще не розв'язано. І ця сутужна ситуація аж ніяк не сприяє тому, щоб у діяльності людей з'явилася потреба в установленні соціальних контактів, у вступі до добровільних асоціацій. Та це — не єдина причина.

Не слід сподіватися, що варто лише задовольнити життєві потреби, як одразу ж моральні стимули переважатимуть над матеріальними. Це ілюзія. Необхідна певна культура соціального життя. Світова практика доводить, що реально процвітають ті регіональні структури, ті муніципалітети, де є не просто гроші для розвитку (цього недостатньо), а й традиції, пов'язані з потребами людей установлювати різноманітні добровільні соціальні контакти, довіряти один одному, вміти соціально винагороджувати один одного. Це й дістало єдину назву «соціальний капітал», який є одним із найважливіших критеріїв того, що ґрунтуватиметься не тільки на егоїстичних інтересах кожної людини. На жаль, таких традицій в Україні дуже мало — це пов'язано з історією й певними особливостями формування масової психології.